

The Non-rationality of Reality, Conceptual Reconstruction, and the Problem of Necessity in the Cultural Sciences: The Case of Rickert and Weber

Saber Jafari Kafiabad *

Assistant Professor of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Elham Rabiee

PhD Graduate of Economic Sociology,
Faculty of Social Sciences, University of
Tehran, Tehran, Iran

Abstract

Within a Neo-Kantian framework, this article argues that historical-cultural reality is both infinite and lacks any rational form; therefore, its scientific cognition requires a methodical reconstruction by means of concepts. The guiding question is how necessity and objectivity can arise in the cultural sciences when unity and universality are not given. First, a principle of selection clearly identifies aims and cognitive interests that demarcate the field of inquiry. Second, conceptual formation and the constitution of the object integrate selected elements into a unified order. On this basis, Rickert's value-relevance (Wertbeziehung) explains how the "historical individual" is constructed as the object that makes history a science; values function as intersubjective criteria for selection and ordering, thereby shifting necessity from being (Sein) to validity (Geltung). In continuity with and critique of Rickert—and amid the dispute between the German Historical School and the Austrian School—Weber devises ideal types as methodological utopias and analytically testable constructs. The concrete becomes knowable only after comparison with ideal types and then, ultimately, through inductive empirical rules that determine

* Corresponding Author: Saberjafari65@gmail.com

How to Cite: Jafari Kafiabad, S., Rabiee, E. (2025). The Non-rationality of Reality, Conceptual Reconstruction, and the Problem of Necessity in the Cultural Sciences: The Case of Rickert and Weber, *Quarterly Journal of Social sciences*, 31(107), 129-166. DOI: 10.22054/qjss.2025.85241.2878

causal and meaning adequacy. The article concludes that necessity issues not from reality itself but from the joint operation of selection and conceptual formation, so objectivity is normative-conceptual rather than metaphysical.

Keywords: Neo-Kantianism, Irrationality, Rickert, Weber, Necessity.

Extended Abstract

Introduction

This article, through a re-examination of Neo-Kantian philosophy with a focus on the thought of Heinrich Rickert and Max Weber, addresses the guiding question of how “necessity” and “objectivity” can arise in the cultural sciences if historical–cultural reality is, *a priori*, devoid of rational form and ontological unity. The central claim is that, within the Neo-Kantian tradition, necessity does not emerge from the immanent fabric of empirical reality but from a normative–conceptual framework constructed in two interrelated steps: first, the principle of selection and the determination of cognitive interests and aims, which delineate the field of reality for scientific inquiry; second, the conceptual constitution of the object, which organizes the selected elements into a coherent conceptual order. On this basis, Rickert’s notion of value-relation (*Wertbeziehung*) and Weber’s elaboration of the ideal type as a methodological utopia demonstrate that objectivity in the cultural sciences is the product of intersubjective validity and conceptual construction, rather than the immediate reflection of any necessity inherent in reality itself.

Adopting a conceptual-historical approach, the article analyzes the Neo-Kantian reconfiguration of the relation between being (*Sein*) and validity (*Geltung*) and shows how the shift from the domain of being to that of validity entails the primacy of the normative in the process of knowledge. The first level of reconstructing reality is the principle of selection: without it, no meaningful distinction between the “necessary” and the “contingent” would be possible and scientific inquiry would collapse. The second level is the conceptual formation of the object, through which the individual event is transformed into a proper object of scholarly investigation. Together, these two levels constitute the conditions of possibility for a scientific study of historical–cultural phenomena and provide the methodological foundation for concept formation in the cultural sciences.

At the core of Rickert’s project lies the confrontation with the irrationality and infinity of reality: historical reality is not only quantitatively boundless but also qualitatively heterogeneous, resisting any total representation. His solution is the construction of the historical individual on the basis of value-relation: the historian selects, from the infinite manifold of phenomena, those aspects that

are significant in light of cultural values and cognitive interests, thereby building a conceptually unified and historically meaningful object. In this way, necessity is displaced from the level of “being” to that of “validity,” and the ought—understood as a system of a priori, binding forms—provides the criteria of universality and necessity for historical judgments. Rickert’s tripartite distinction between subjective-individual, subjective-general, and objective values, together with his insistence on the independence of objective values from any actual acts of valuation, underpins this normative shift: scientific objectivity rests not on mirroring empirical reality but on the binding force of validity and conceptual form.

To overcome the threat of value relativism, Rickert appeals to the possibility of forming general and universal values and seeks to ground objectivity in the a priori presuppositions of practical reason. The article shows that Weber, while accepting the key Neo-Kantian premises—validity over being, and the non-rational, infinite character of reality—moves beyond this point. Confronting the polytheism of values, Weber renounces reliance on the universality of values and instead grounds objectivity in self-sufficient analytical constructs he calls ideal types. Ideal types are historical–analytical concepts formed by one-sided accentuation of meaningful and abstract features; they are never found in their pure form in empirical reality. Weber distinguishes between different kinds of ideal types (individual, generic, law-like) and shows how, through systematic comparison and inductively testable rules, one can move from these conceptual constructs to empirically grounded and objective causal and interpretive judgments about reality.

Weber’s solution for the possibility of cultural science—his conception of ideal types—must be understood against the backdrop of the methodological debate between the German Historical School and the Austrian School. The article elucidates this context: whereas the Historical School privileges empirical abundance and inductive generalization, the Austrian School insists on rational, abstract models. Drawing selectively from both, while remaining within a broadly Neo-Kantian horizon, Weber argues that a valid social science is impossible without abstract conceptual constructs that render experience comparable. In other words, models and ideal types are indispensable for transforming raw experience into scientific

knowledge; only in relation to them can concrete reality be subjected to causal and interpretive assessment.

The article concludes that, for the Neo-Kantians, “necessity” in the cultural sciences is not a metaphysical property of the world but the outcome of linking the principle of selection with conceptual construction. Through intersubjective validity and testable causal–meaningful procedures, this linkage enables a distinct form of objectivity. From this perspective, the social sciences do not merely mirror an antecedent rational order but reconstruct reality through the mediation of reason, imposing conceptual order upon the chaos of infinite historical life. The contribution of the study lies in systematically reconstructing the internal logic of these two levels and in clarifying both the continuity and the divergence between Rickert and Weber in their responses to the problem of necessity: Rickert by appealing to value-relation and the horizon of a priori objective values, and Weber by advancing ideal types as methodological utopias coupled with empirically testable rules of causal and interpretive adequacy. Thus, objectivity in the cultural sciences is achieved not by discovering necessity but by validating it through conceptual frameworks and methodological constraints—a result that integrates ontology, epistemology, and methodology into a unified perspective.

ناعقلانیت واقعیت، بازسازی مفهومی و مسئله ضرورت در علوم فرهنگی: مورد خاص ریکرت و وبر

استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

صابر جعفری کافی آباد *

دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران

الهام ربیعی

چکیده

این مقاله با تکیه بر رویکردهای نوکانتی استدلال می‌کند چون واقعیت تاریخی-فرهنگی، نامتناهی و فاقد صورت عقلانی پیشین است، شرط امکان شناخت آن بازسازی روشمند به میانجی مفاهیم است. اگر وحدت و کلیت در واقعیت فی‌نفسه نیست، ضرورت و عینیت علمی علوم فرهنگی از کجا می‌آید؟ پاسخ بر دو محور پیش می‌رود: یکم اصل انتخاب و تعیین هدف و علایق شناختی برای مرزبندی حوزه پژوهش؛ دوم صورت‌بندی مفهوم و ابژه برای یکپارچه کردن عناصر برگزیده در نظم مفهومی. بر این مبنا ریکرت با ایده ربط ارزشی نشان می‌دهد چگونه فرد تاریخی ساخته می‌شود و چگونه ارزش‌ها، معیارهای بیناذهنی هدایت انتخاب و نظم‌بخشی را ممکن می‌کنند، به گونه‌ای که ضرورت از سطح امر انضمامی و «وجودی» به سطح «اعتباری» منتقل می‌شود. وبر در امتداد و نقد ریکرت، ایدئال تایپ‌ها را به کار می‌گیرد تا عینیت را نتیجه سنجش فاصله واقعیت با آن نشان دهد؛ امر انضمامی پس از مقایسه و سنجش بسندگی علی و معنایی از راه قواعد تجربی استقرایی شناخت پذیر می‌شود. جمع‌بندی این است که ضرورت در علوم فرهنگی نوکانتی از واقعیت فی‌نفسه بر نمی‌خیزد، بلکه از ترکیب اصل انتخاب و صورت‌بندی مفهومی پدید می‌آید و خصلت هنجار-مفهومی دارد، نه متافیزیکی.

کلیدواژه‌ها: نوکانتی، ناعقلانیت، ریکرت، وبر، ضرورت.

مقدمه

نامتناهیت واقعیت نزد نوکانتی‌ها به فقدان صورت عقلانی واقعیت اشاره دارد که آن را در قالب امری کلی ساماندهی و در نتیجه شناخت‌پذیر کند. در این رویکرد، منشأ اعتبار امر کلی ویژگی‌های ذاتی و عقلانیت عینی امر واقع نیست. به عبارتی، کار خرد استخراج و بازسازی این ویژگی‌ها و بازنمایی امر کلی نیست، بلکه فراتر از آن وظیفه بازسازی واقعیت شناخت‌پذیر بر عهده خرد است. به این ترتیب، معنای جدیدی از شکل‌دهی به واقعیت، در کنار معنای کلاسیک آن در کنار وظایف عقل عملی در تعیین احکام تجویزی و بایدها و نبایدها پا به عرصه می‌گذارد که نشان از پیوند عمیق میان دانش نظری (مخصوصاً علم) و کارکردهای عقل عملی در میان نوکانتی‌ها دارد. چه اینکه نقش محوری سوژه به مثابه «کنشگر»ی که متکی بر نظامی ارزشی به واقعیت نامتناهی معنابخشی می‌کند، پررنگ است. در این رویکرد، شناسنده دیگر مشاهده‌گری در پی کشف ویژگی‌های ذاتی اشیاء و روابط ضروری رویدادها و معنای درونی آن‌ها نیست، بلکه شناسنده در اینجا سوژه‌ای است که با اتکا به مجموعه‌ای از هنجارها، به واقعیت نامتناهی بی‌شکل صورت‌بخشی کرده و آن را بازسازی می‌کند. فهم‌پذیری واقعیت وابسته به همین فعل بازسازی است. اصلی‌ترین خصیصه این بازسازی، فعل وحدت‌بخشی به مجموعه‌ای از عناصر نامتناهی است. «به اعتقاد ایدئالیست‌های آلمانی، وحدت و کلیت در واقعیت تجربی یافت نمی‌شود، زیرا آن‌ها فکت‌های داده‌شده نیستند. علاوه بر این، به نظر می‌رسد که خود ساختار واقعیت تجربی این فرض را گواهی می‌دهد که هرگز نمی‌تواند از فکت‌های موجود استخراج شود. با وجود این، اگر انسان‌ها در آفریدن وحدت و کلیت از طریق خرد خود آیینشان و حتی در تضاد با فکت‌ها، توفیقی نمی‌یافتند، نه تنها وجود فکری بلکه وجود مادی‌شان را نیز می‌بایست به فشارهای کور و فرایندهای نظم تجربی غالب زندگی واگذار می‌کردند» (مارکوزه، ۱۳۹۲: ۱۸).

پرسش محوری این مقاله این است که اگر واقعیت تاریخی فرهنگی به خودی خود فاقد صورت عقلانی و وحدت هستی‌شناختی است، «ضرورت» و «عینیت» که لازمه هر

تبیین علمی است، از کجا ناشی می‌شود؟ آیا می‌توان این ضرورت را در سازوکارهای صورت‌بندی مفاهیم به‌مثابه ابزارهای مواجهه ما با جهان جست و از طریق نوعی بازسازی واقعیت را شناخت‌پذیر کرد، بی‌آنکه تسلیم خطر دلبخواهانه‌شدن فهم سوژه از واقعیت و در نتیجه از میان رفتن امکان عینیت شد؟

در این مقاله استدلال خواهد شد که نخستین لازمهٔ معنابخشی که پیش‌فرض آن اتکا به وحدت و کلیت است، در سطح صورت‌بندی و مرزبندی «ابژه» با عطف توجه به «هدف» دانش باید پیگیری شود. ریکرت نیز زمانی که می‌خواست دفاعیه‌ای نظری از امکان علوم فرهنگی و تاریخ به‌مثابه علم ارائه کند، نظر به اهمیت نحوهٔ ساخت «مفهوم» در علم، رساله‌ای با عنوان «محدوده‌های صورت‌بندی مفهوم در علوم طبیعی» را به نگارش درآورد. او در این رساله به دنبال فهم ساختار منطقی درونی انواع مختلف صورت‌بندی مفهوم در علوم طبیعی و تاریخی بود. در حقیقت، ریکرت در پی تبیین نحوهٔ صورت‌بندی مفهوم در علوم فرهنگی به‌طور عام و در تاریخ به‌طور خاص بود و این هدف را از مجرای مقایسه با علوم طبیعی پیگیری می‌کرد (نک Rickert, 1986). به‌موازات ریکرت و در فضای مناقشات روشی و ارزشی در آلمان (نک Bryant, 1985)، وبر نیز همین دغدغه را دنبال کرد و به راه‌حلی رسید که امروزه تحت سرفصل «ایدئال تایپ» یا «نمونه‌های آرمانی» شناخته می‌شود. این مقاله ضمن تبیین نظریهٔ مفهوم ریکرت و وبر، استدلال می‌کند که اتکای به این نظریات، پیش‌شرطی بود که امکان مطالعهٔ علمی امر تاریخی-فرهنگی را فراهم می‌کرد. یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک وبر و ریکرت این بود که آن‌ها به‌واسطهٔ هستی‌شناسی نوکانتی خود، بار ضرورت را از دوش امر انضمامی برداشته و به قلمرویی سوژکتیو منتقل کردند. پیش از ورود به بحث، باید روشن شود که بحران چه بود و چرا چنین پاسخی دریافت کرد.

آغاز بحران

در معرفت‌شناسی پیشاکانتی، حیث معقول اشیاء، تطابق آن‌ها با مفاهیم را توجیه‌پذیر می‌کرد؛ چه در غیر این صورت، تطابق بین دو چیزِ غیرهم‌سنخ ناممکن و غیرمنطقی بود؛ اما «کانت

مدل جدیدی از معقولیت را ارائه داد: از نگاه او معقول بودن یعنی داشتن محتوایی که با مفاهیم مفصل‌بندی شده است. این مفصل‌بندی مفهومی احکام، خصلت صوری دارد. پس در حالی که بازمودها صورت مفهومی دارند، بازنمایی شونده‌ها چنین نیستند» (Brandom, 2019: 43). این شکاف سختی میان بازمودها و بازنمایی شونده‌ها، نقطه آغاز بحرانی معرفت‌شناختی در توضیح نسبت میان سوژه و ابژه است.

از نظر کانت رابطه بازمودها و ابژه‌ها علی نیست: ادراک و تجربه درونی ما معلول اشیاء بیرونی و حاصل انفعال ذهن از آن‌ها نیست. حکم کردن به واسطه مفهوم ممکن می‌شود. درواقع این مفهوم است که رابطه میان بازمودها و ابژه‌ها را برقرار می‌کند و بازنمود را تبدیل به چیزی می‌کند که راجع به چیزی است. در نتیجه وقتی بازنمود قرار است «راجع به» چیزی باشد، باید تابع معیارهای صدق و کذب باشد اما این معیارهای صدق و کذب، نه به‌طور بی‌میانگی، مستخرج از مقایسه بازنمود و ابژه و میزان مطابقت آن‌ها، بلکه این معیارها در نوع صورت‌بندی بازمودها بر اساس قواعد نهفته است. قاعده‌ها نیز چیزی جز نوع خاصی از مفاهیم نیستند: «مفهوم قاعده‌ای است برای انجام عمل تألیف در احکام [تألیف یعنی همان مرتبط کردن بازمودها و ابژه‌ها]؛ کانت این گونه می‌گوید که مفهوم، «وحدت فعل گردآوردن چند بازنمود ذیل بازنمودی عام است» (پینکارد، ۱۳۹۷: ۵۰). همان‌طور که روشن شد این تعریف از مفاهیم هیچ ارتباطی با یک انتزاع ساده و بی‌میانگی از شهودهای حسی ندارد. «کانت معتقد است که داشتن مفهوم مساوی است با داشتن هنجار... داشتن مفهوم بیشتر از اینکه شبیه داشتن نوعی حالت درونی ذهنی باشد، شبیه داشتن توانایی و قابلیت است، قابلیت برای ترکیب کردن بازمودها بر اساس چند هنجار مشخص» (پینکارد، ۱۳۹۷: ۵۰).

در اینجا بلافاصله مسئله عینیت و منشأ مشروعیت مفاهیم به ذهن می‌آید. «برای کانت نیروهای شناختی ما سازنده عینیت هستند» (Longuenesse, 2007: 119). این مسئله مستقیماً با موضوع تعینات وجهی یعنی امکان و ضرورت مرتبط است. برای کانت، «تعینات وجهی نشانگر تعین هستی‌شناختی اشیاء به‌صورت در-خود و مستقل از نیروهای شناختی

سوژه‌ی شناسا نیستند» (Longuenesse, 2007: 119). در حقیقت اگر پیش‌ازاین ضرورت و امکان از نقطه‌نظر خدا تعریف می‌شد، با کانت این نقطه‌نظر به سوژه منتقل شد و با هگل از سوژه به مفهوم نقل مکان کرد.

از نظر کانت شیء فی نفسه نهایتاً ناشناختنی است. «هگل این عنصر شکاکیت را در فلسفه کانت مخل تلاش خود برای نجات خرد از حمله تجربه‌گرایان دانست. تا زمانی که اشیاء فی نفسه فراتر از ظرفیت خرد باشند، خرد یک اصل سوژکتیو صرف باقی می‌ماند بدون اینکه در برابر ساختار واقعیت قدرتی داشته باشد و جهان به دو بخش معجزا (ذهنیت و عینیت، فاهمه و حس، اندیشه و واقعیت) تقسیم می‌شود» (مارکوزه، ۱۳۹۲: ۲۳). این مسئله در نوکانتی‌ها ذیل مباحثی نظیر شکاف غیرعقلانی^۱ میان اندیشه و واقعیت و گسست میان قلمرو اعتبار از قلمرو وجود پیگیری شده است.

نوکانتی‌ها و مسئله ناعقلانیت

پروبلماتیک اصلی نوکانتی‌ها ارائه تبیینی پساکانتی از علم بود، زیرا در انتهای سده نوزدهم، قدرت‌گیری رویکردهای پوزیتیویستی و ماتریالیستی در توضیح تحولات علمی جدید، مشروعیت ایدئالیسم استعلایی کانت را در حوزه علم، با چالشی جدی مواجه ساخت. «مطالعات تجربی در باب کارکرد مغز، پژوهش‌های نظری درباره ماهیت تفکر را تحت‌الشعاع قرار داد و در بسیاری از دپارتمان‌های فلسفه، روان‌شناسی تجربی جایگزین فلسفه سنتی شد» (Craig, 1998: 1521). نفوذ طبیعت‌گرایی و روان‌شناسی به حدی بود که تفسیر تجربی فلسفه کانت بر سایر تفاسیر غلبه داشت و انتقاد از روان‌شناسی‌گرایی در فلسفه حرکتی برخلاف جریان رایج بود. زمانی که کوهن^۲ (۱۸۴۲-۱۹۱۸)، فیلسوف نوکانتی، ویراست نخست کتاب «نظریه کانت درباره تجربه»^۳ را منتشر کرد، این کتاب اثری انقلابی شناخته شد که بدون اغراق، چرخشی در تاریخ تفسیر کانت را نشان می‌داد، زیرا او کانت

1. hiatus irrationalis

2. Herman Cohen

3. Kant's Theory of Experience

را به طریق ضدروان‌شناسانه تفسیر کرده بود (Beiser, 2014: 465). از دهه ۱۸۷۰ به بعد نوکانتی‌ها بررسی رابطه‌ی فلسفه و علم را در کانون مباحثات خود قرار دادند. آن‌ها به دنبال بازگشت به فلسفه کانت به مثابه بدیلی برای متافیزیک نظروزرانه^۱ و ماتریالیسم بودند. نوکانتی‌گرایی به شکل‌گیری دو مکتب ماربورگ^۲ و بادن^۳ یا جنوب غرب منجر شد. مکتب ماربورگ بیشتر درگیر فلسفه علم و جنوب غربی‌ها بیشتر متوجه فلسفه تاریخ بودند (Heis, 2018). هر دو مکتب دلمشغول معضل بنیادین فلسفه کانت یعنی نسبت واقعیتِ پیش‌ازمفهوم‌داده‌شده (given) و مفاهیم بودند. ماربورگی‌ها معتقد بودند که هرچه هست، مفهوم است و given اساساً وجود ندارد؛ اما بادی‌ها اعتقاد داشتند که given محتوایی نامتناهی است که نمی‌تواند در فرم مفهومی تجلی پیدا کند و بیان گردد، به همین دلیل باید از آن عبور کرد (Heis, 2018). در اینجا، در مقایسه با کانت، یک تغییر فهم بنیادین و مهم نسبت به معنای given به مثابه واقعیتِ پیش‌اسوژه‌ای قابل‌پیگیری است: given معادل Gefühl و Erlebnis به معنای «احساس» و «تجربه» به کاربرده می‌شود. به این ترتیب، واقعیت غیرمفهومی کانتی که از حیث تحلیل، فی‌نفسه و مستقل از ادراک ما بود از مرتبه تحلیل حذف می‌شود: در مکتب بادن دریافت اولیه ما از واقعیت، جانشین آن واقعیت غیرمفهومی می‌شود و در مکتب ماربورگ، هر دریافتی از واقعیت لزوماً مفهومی است. در اینجا حضور دوگانه‌ی احساس و عقل/فاهمه که در منازعات رمانتیسیست‌ها و روشن‌گرایان در یک سده پیشین پررنگ شده بود، به‌طور محسوسی قابل مشاهده است. Given همان احساس و تجربه‌ای تلقی می‌شود که حاصل مواجهه عملی ابتدایی با جهان است. در عوض مفهوم، خصلت عام دارد و باید بر کثرت محتوای آگاهی حسی غلبه پیدا کند، به این صورت که از آن عبور کرده یا به عبارتی آن‌طور که ریکرت می‌گوید محتوای شهود را ترک کند (Rickert, 1986: ch1)؛ زیرا این محتوا قابل «تقلیل» به مفهوم نیست.

مطابق با رویکرد تحلیلی نوکانتی‌های بادن، مفهوم تحلیل امر بی‌واسطه داده‌شده است.

-
1. Speculative
 2. Marburg
 3. Baden

«مفهوم، واقعیت را به گونه‌ای از نو طرح‌ریزی می‌کند که ابژه آن [یعنی واقعیت صورت‌بندی‌شده] به‌عنوان نمونه‌ای از کاربرد خود آن مفهوم نمایش داده شود. در نتیجه، رابطه میان مفهوم و ابژه آن، از نوع وابستگی واقعی نیست. این ارتباط رابطه‌ای کاملاً منطقی است که تفکر آن را برقرار کرده و فاقد هرگونه مبنای هستی‌شناختی است» (اکس، ۱۴۰۲: ۴۶). تبار این گسست را می‌توان را تا تمایز کانتی میان *quaestio quid facti*، مسئله واقعیت و *quaestio quid juris*، مسئله حق^۱ و سپس تمایز پساکانتی فیلسوف آلمانی، لوتسه (۱۸۸۱-۱۸۱۷) میان قلمرو «اعتبار» و قلمرو «وجود» پیگیری کرد. لوتسه حلقه واسطی بود میان رویکرد فلسفی-معرفت‌شناختی کانت با رویکرد فلسفی-جامعه‌شناختی نوکانتی‌ها. ایده اصلی او این بود که اعتبار ریشه در قلمرو وجود و امر واقع ندارد. «منشأ و ماهیت اعتبار را نمی‌توان با ارجاع به بازنمایی یا محتواهای آگاهی مشخص کرد» (Rose, 2009: 12). سرچشمه اعتبار در «صورت» آگاهی نهفته است و اساساً به فرایند آگاهی مرتبط است؛ چه اینکه واقعیت و هر آنچه خارج از قلمرو آگاهی است، به دلیل خصلت ناعقلانی‌اش، نمی‌تواند منشأ اعتبار باشد. در ادامه نشان داده خواهد شد که نظریه مفهوم ریکرت و وبر چطور با استفاده از این ایده، به ابداع دو ابزار مفهومی اکتشافی یعنی «فرد تاریخی» و «ایدئال تایپ» دست می‌زند؛ ابزارهایی که برای سوژه، شناخت علمی واقعیتی را ممکن می‌کنند که فاقد تعین عقلانی فی‌نفسه است.

ریکرت و امر نامتناهی

پس‌لرزه ایده کانتی در باب ناشناختی بودن شیء فی‌نفسه این بود که برای همه پساکانتی‌ها، امر واقع فاقد ساختار مفهومی فرض شد؛ به عبارت دیگر، واقعیت فاقد تعین عقلانی فی‌نفسه در نظر گرفته شد. این رویکرد هستی‌شناختی دلالت‌هایی داشت؛ از جمله اینکه فقدان ساختار مفهومی و تعین عینی عقلانی، شناخت واقعیت را با بحران مواجه می‌ساخت و آن را به امری نامتناهی تبدیل می‌کرد.

ریکرت دو گونه نامتناهی را از یکدیگر تفکیک می کند: یک نامتناهی بودن کمی هر حالت یا فرآیند داده شده: در این معنا، اولاً هیچ معیار مشخصی وجود ندارد که بر مبنای آن بتوان تعیین کرد که چه چیزی می تواند به عنوان عنصر نهایی یا ساده ترین جزء بر سازنده هر رخداد تصور شود. ثانیاً، در مورد هر کدام از رخدادها و اجزایشان می توان گفت که ابعادی نامتناهی دارند. بدون اینکه آگاهی کاملی به این ابعاد بتوان پیدا کرد (Zijderfeld, 2006: 112). از نظر ریکرت در واقعیت به طور هم زمان نوعی پیوستگی و گسستگی وجود دارد. از یک سو پیوندی ادامه دار میان تمام اجزای واقعیت وجود دارد که فهم آن را برای ذهن محدود، ناممکن می کند. او این نامتناهی بودن بسیط مکانی را «قضیه^۱ پیوستگی تمام چیزهای واقعی» می نامد (Rickert, 1962: 33). از سوی دیگر، «هر شیء واقعی نشان کاملاً منفرد و متمایزی را به نمایش می گذارد. حداقل هیچ کس نمی تواند بگوید که تاکنون در واقعیت با چیزهایی کاملاً همگن مواجه شده است. هر شیء با دیگری متفاوت است» (Rickert, 1962: 33-34). ریکرت این «نامتناهی بودن مشدد» هر جزء از واقعیت را «قضیه ناهمگونی تمام چیزهای واقعی» می نامد (Rickert, 1962: 34). او یادآور می شود که اگر قضیه پیوستگی را با قضیه ناهمگونی ترکیب کنیم، با هر بار نگاه به جهان نوعی «تمایز گذاری مداوم» را خواهیم دید. او با فهم واقعیت به عنوان پیوستار ناهمگون غیر عقلانی، سرسختی ذاتی واقعیت تجربی در مقابل تمام تلاش های بشر در توصیف، باز تولید یا باز نمایی را مجدداً تأکید می کند (Rickert, 1962: 34).

ما از به دست آوردن دریافتی کامل از کثرت تجربه هایی که واقعیت عرضه می کند، ناتوانیم. نقش مفهوم، وحدت بخشی به کثرت تجربه های تکین است. به نظر ریکرت، در فهم علمی، به جای تجربه باید بر صورت بندی مفاهیم متمرکز شد. او در کتاب *فلسفه حیات* بیان می کند که «علم بدون تفکر مفهومی ممکن نیست و مفهوم لاجرم باید از واقعیت بی واسطه زندگی فاصله گیرد. به محض تصور هر چیزی، آن چیز حیات خود به مثابه چیزی واقعی را از دست می دهد. دو گانه واقعیت و مفهوم رفع ناشدنی است. از میان برداشتن این

دوگانه فقط با دست‌شستن از خود ایده علم ممکن است. اساساً سرشت علم بر همین عدم‌تجانس میان زندگی تجربی و بی‌واسطه واقعی و صورت‌بندی نظری-مفهومی از زندگی و واقعیت استوار است» (Rickert, 1922: 110 به نقل از Bambach, 1995: 85). بنابراین، اعتقاد به این دوگانه و شکاف میان واقعیت و مفهوم، از نظر ریکرت شرط امکان ایده علم است.

فکت‌های داده‌شده، ابژه‌های پژوهش علمی نیستند. ابژه‌ها از طریق مفاهیم علمی بر ساخت می‌شوند. از نظر ریکرت مفاهیم، محتوای آگاهی حسی را مفصل‌بندی و متعین می‌سازند و قابلیت گزاره‌بندی و صدور حکم را ممکن می‌سازند. حیث التفاتی سوژه به ابژه در مقام برابری آن قدر بسیط است که تا پیش از مفهوم‌پردازی، اطلاق حکم بر آن ناممکن است. ریکرت برای تأکید بر تقدم منطقی صورت‌بندی مفهوم به کنش حکم، به نقد عقل محض برمی‌گردد و تصریح می‌کند که «برای فهم روش هر علم باید اصول صورت‌بندی مفهوم آن را شناخت» (Rickert, 1962: 38).

معضله انتخاب و مسئله ضرورت

ریکرت اصل صورت‌بندی مفهوم در علوم فرهنگی و تاریخی را ذیل «اصل انتخاب» توضیح می‌دهد. در مواجهه با تنوع بی‌کران، اگر قرار باشد بازسازی واقعیت دلبخواهی نباشد، نوعی اصل انتخاب لازم است. «بدون نوعی اصل انتخاب، تمایز میان امر ضروری و امر غیرضروری معنای خود را از دست می‌دهد و بدون این تمایز هیچ علمی وجود نخواهد داشت»^۱ (Rickert, 1988: 225). اگر چنین اصلی وجود نداشته باشد، یا رویکرد پوزیتیویستی غلبه خواهد یافت و پدیده‌ها و موضوعات خاص یا فردی، صرفاً به عنوان مصادیق و نمونه‌هایی از موارد کلی در حوزه بررسی علمی قرار می‌گیرند (حذف اصل فردیت)، یا اینکه تاریخ‌نگاران مسلط می‌شوند و ویژگی منحصر به فرد موضوعات و رویدادهای خاص، به بهای نوعی تصادفی‌بودن روندی که با مبانی علم سازگار نیست،

۱. تأکید از متن اصلی است.

نادیده گرفته می شود (حذف اصل عمومیت) (نک (Bryant, 1985). هیچ کدام از این دو گروه برای ریکرت قابل قبول نیستند؛ بنابراین او به بازاندیشی در اصل انتخاب می پردازد. ریکرت معتقد است که اصل انتخاب، تعیین کننده جنبه هایی از واقعیت است که با اهداف و علایق نظری ما همخوانی دارند. او با تکیه بر ارزش هایی که از علم انتظار داریم برآورده شان سازد، روشی را برای شناخت واقعیت ارائه می دهد و ابزارها و روش های لازم برای شکل گیری علم را مشخص می کند. این ابزارهای شناختی از نظر ریکرت «مفاهیم» نامیده می شوند. از آنجا که واقعیت به خودی خود فاقد نظم و معناست، شناخت آن تنها از طریق مفاهیمی امکان پذیر است که واقعیت را بر اساس اهداف مورد نظر، بازسازی و تفسیر می کنند. این اصل انتخاب، ما را قادر می سازد تا جنبه های مهم واقعیت - یعنی جنبه هایی که به دلیل برآورده کردن نیازها و علایق شناختی ما اهمیت دارند - را از جنبه های غیر ضروری آن جدا کنیم. پس معیار «اهمیت» نه خصیصه هایی ذاتی در خود واقعیت، بلکه علایق و اهداف شناختی هر علمی است. درحالی که علوم طبیعی به دنبال دانش قانونمند و کلی هستند، علوم تاریخی به دانش خاص و منحصر به فرد توجه دارند. درواقع، دغدغه های نظری در علم تاریخ ریشه در ارزشی دارد که ما برای فرد قائل هستیم. از دیدگاه ریکرت، دو نوع متمایز از فرد وجود دارد که هر دو ارزشمندند: «خاص بودگی محض» و «فرد یکتا/تکین»^۱ یا به عبارت دیگر افراد «غیر ضروری»^۲ و «ضروری»^۳. اُکس که از تفسیر کنندگان اندیشه های ریکرت و مترجم اصلی آثار او به زبان انگلیسی است، برای تمایز این دو نوع فرد از دو شکل نوشتاری متفاوت استفاده کرده است individual: برای اشاره به فرد عام و in-dividual برای اشاره به فرد خاص (Oakes, 1990: 71-4).

ریکرت با تمایز گذاری میان دو نوع از فرد، انضمامیت ادراکی واقعیت (فرد عام هر امر واقع) را از تفرد واقعیت (فرد خاص) جدا می کند. امور واقع در کلی ترین معنا همگی دارای ویژگی منحصر به فرد بودن هستند. این همان معنایی از تفرد است که در آن

1. Singular
2. Inessential
3. essential

انضمامیت ادراکی واقعیت متناظر با تفرد واقعیت است و هر واقعیتی، فردی قلمداد می‌شود. معنای دیگری از تفرد وجود دارد که به اعتبار آن، هر پدیده را صرفاً به دلیل منحصر به فرد بودن در معنایی بسیار گسترده، نمی‌توان به عنوان یک امر یگانه تعریف کرد. ریکرت این معنای از تفرد را «تفرد خاص»^۱ می‌نامد و ابژه‌هایی را که این نوع از تفرد به آن‌ها نسبت داده می‌شوند «افراد خاص»^۲ می‌نامد. هر پدیده زمانی به عنوان یک فرد خاص تلقی می‌شود که با انسجام و وحدتی شکل گرفته باشد که ناشی از یگانگی آن است. البته، تفرد خاص به دلیل نامتناهی بودن مشدد واقعیت نمی‌تواند با ارجاع به تمام صفات پدیده تعریف شود. تفرد خاص تنها به واسطه ویژگی‌های مشخصی حاصل می‌شود که برای ما اهمیت دارند؛ زیرا آن‌ها را عامل انسجام و وحدت آن پدیده می‌دانیم.

ریکرت، بنیان تمایز بین تفرد خاص و عام را نه در حوزه‌های متافیزیک یا معرفت‌شناسی، بلکه در واقعیت عام تجربه انسانی می‌یابد. این تمایز بر امری استوار است که می‌توان آن را عمل‌گرایی عام زندگی انسانی نامید: انسان‌ها ارزش‌هایی را مفروض می‌گیرند و بر اساس آن‌ها رفتار می‌کنند و در پی تحقق آن ارزش‌ها هستند. تعریف افراد خاص بر پایه همین ارزش‌ها صورت می‌گیرد. از آنجا که انسان‌ها ارزش‌ها را به پدیده‌های مشخصی نسبت می‌دهند، برخی از افراد به افراد خاص بدل می‌شوند (نک اکس، ۱۴۰۲: ۱۱۸). فرد خاص، به عنوان یک فرد تاریخی و نتیجتاً به عنوان موضوعی برای علم تاریخ، با استناد به مفهومی شکل می‌گیرد که ریکرت آن را «ربط ارزشی» یا «ربط ارزشی کاملاً نظری» می‌خواند.

صورت‌بندی «فرد تاریخی» با اتکا به ربط ارزشی

ریکرت برای حل مسئله چگونگی صورت‌بندی مفهومی که ذیل طبقه‌بندی «فرد تاریخی» قرار می‌گیرد، آموزه «ربط ارزشی» را مطرح می‌کند. ایده صورت‌بندی واقعیت ذیل مفهومی که از جنس «فرد تاریخی» است، راه‌حل ریکرت برای عبور از بحران گسست میان

1. in-dividuality

2. in-dividuals

مفهوم و واقعیت است که خود ریشه در نامتناهیت امر واقع، به واسطه فقدان ساختار مفهومی آن دارد. او این نظریه را در دو اثر خود با عناوین «محدوده‌های صورت‌بندی مفهوم در علوم طبیعی» و «تاریخ و علوم طبیعی» به تفصیل شرح می‌دهد. از آنجا که نظریه روش ریکرت همان نظریه او درباره صورت‌بندی مفهوم است، ربط ارزشی در حقیقت راه‌حلی برای مسئله روش علوم تاریخی در اختیار ریکرت قرار می‌داد. منظور از علوم تاریخی نه به‌طور خاص رشته تاریخ، بلکه تمامی علمی است که با امور منفرد و غیرطبیعی سروکار دارند. این مسئله در اثنای مناقشه ارزشی مطرح شد؛ بنابراین، به یک معنا می‌توان گفت ریکرت نقطه گذار از مناقشه روشی به مناقشه ارزشی را اشغال کرده بود.

تاریخ‌نگار در مواجهه با تعداد بی‌شماری از افراد و موضوعات متمایز، در ابتدا فقط به آن دسته از آن‌ها می‌پردازد که یا ذاتاً دارای ارزش‌های فرهنگی به‌عنوان نمودهای معنایی هستند یا به شکلی با این ارزش‌ها در ارتباط‌اند. در ادامه، از میان عناصر متعدد سازنده هویت تکین و یکتای هر موضوع، عناصری انتخاب می‌شوند که تعیین‌کننده اهمیت و معنای فرهنگی آن موضوع هستند. سپس، از میان اجزای گوناگون تشکیل‌دهنده یگانگی هر موضوع، آن دسته از اجزایی برگزیده می‌شوند که اهمیت و معنای فرهنگی موضوع به آن‌ها وابسته است (Rickert, 1986: 83).

ریکرت در اثر خود با عنوان «نظام فلسفه» این پرسش را مطرح می‌کند که چگونه می‌توان دخالت ارزش‌ها در فعالیت علمی، به‌ویژه در فرایند مفهوم‌سازی را با اصل عینیت در گزارش وقایع تاریخی سازگار دانست. او معتقد است که انتظار بی‌طرفی از تاریخ‌نگاران، هرچند به‌طور کامل قابل دستیابی نیست، هدفی «منطقی» است. با این حال، چگونه می‌توان این انتظار را با این دیدگاه که ماهیت روش تاریخی، ارزش‌ها را با ابژه‌ها پیوند می‌دهد، سازگار دانست؟ آیا هر رشته‌ای که به بررسی بخشی از واقعیت می‌پردازد، برای حفظ ماهیت علمی خود، نباید از هرگونه ارزش، به‌جز ارزش‌های منطقی، دوری کند؟ (Rickert, 1921: 219 به نقل از Bambach, 1995: 97). به عقیده ریکرت، مفهوم‌پردازی هر فرد خاص به‌عنوان یک فرد تاریخی، منوط به قرارگیری آن تحت

چارچوب‌های ارزشی مشخص، یعنی توصیف آن بر اساس ربط‌های ارزشی‌اش است. او معتقد است که حذف ربط ارزشی از معرفت تاریخی، علاقه نظری و شناختی تاریخ را حذف می‌کند و به همین دلیل امکان شناخت تاریخی را نیز از بین می‌برد؛ چه اینکه بدون چنین علاقه نظری‌ای هیچ علمی امکان ظهور نمی‌یابد.

توجه به بحث ارزش‌های نظری و علاقه نظری عام علم تاریخ این نکته را یادآوری می‌کند که ریکرت همواره تأکید داشت «ارزش‌گذاری عملی و ارجاع نظری به ارزش، دو عمل متمایز از نظر منطقی هستند» (Rickert, 1962: 89). او معتقد بود که باید بین ربط نظری با ارزش‌ها که مرتبط با عینیت تجربی است و ربط عملی با ارزش‌ها که قضاوتی اخلاقی است، تمایز قائل شد. در ربط نظری با ارزش‌ها، فرد با مرتبط کردن موضوع یا واقعه با ارزش‌هایی سروکار دارد که اعتبار آن‌ها صرفاً به رواج تجربی آن‌ها در یک جامعه مشخص یا عام بودن هنجاری آن‌ها بستگی دارد؛ در ربط عملی با ارزش‌ها، فرد موضوع یا وقایع را با ارزش‌هایی مرتبط می‌کند که صرف‌نظر از رواج بالفعل آن‌ها در یک جامعه معین، معتبر تلقی می‌شوند. به باور ریکرت (و بعدها وبر نیز با تأثیرپذیری از او)، ارتباط نظری با ارزش‌ها تنها چیزی است که دانشمند تاریخ به عنوان یک دانشمند با آن مواجه است؛ مسئله دوم، یعنی موضوع داوری‌های ارزشی، هم برای فیلسوفان یک چالش اخلاقی است و هم برای تمام انسان‌ها به مثابه موجوداتی دارای کنش سیاسی و اخلاقی، یک دغدغه‌ی عملی است.

ارزش‌ها در میانه اعتبار بینادهدنی یا جهانشمولیت؟

اینکه تمام دانشمندان باید از واقعیت فراچنگ‌نیامدنی بر مبنای نوعی اصل انتخاب، دست به گزینش بزنند، آشکار می‌سازد که مسئله عینیت با اعتبار اینترسوبژکتیوی سروکار دارد که ضرورت اصل انتخاب را ایجاب می‌کند، نه با مطابقت^۱ یا عدم مطابقت مفاهیم و مفروضات علم با واقعیتی که مستقل از آن‌ها وجود دارد. این دسته از ارزش‌ها زمانی از اعتبار تجربی

1. correspondence

برخوردارند که در جامعه‌ای که تاریخ‌نگار به آن وابسته است، به صورت هنجاری رایج باشند. ریکرت در کتاب «محدوده‌های صورت‌بندی مفهوم» استدلال خود را این گونه ادامه می‌دهد که تاریخ‌نگار در گزینش موضوعات پژوهشی خود بر اساس هر ارزشی که بین خود و جامعه‌اش مشترک است، مختار نیست... به بیان ریکرت، ایده‌ها و ارزیابی‌های کنشگران تاریخی «باید در کانون روایت تاریخی قرار گیرند» (Rickert, 1962: 91). ارزش‌ها نمی‌توانند صرفاً شخصی یا فردی باشند، بلکه باید نمایانگر اصول کلی هر فرهنگ باشند؛ به عبارت دیگر، آن‌ها باید ارزش‌های عمومی فرهنگی باشند. در این فرآیند، فرض بر این است که تاریخ‌نگار قادر به بازیابی و کشف ایده‌ها و ارزیابی‌های کنشگران تاریخی است.

البته ریکرت در انتظار دورانی بود که جامعه‌ای جهانی و یکپارچه به ارزش‌هایی حقیقتاً جهان‌شمول پایبند باشد و ماهیت روابط علی و نظری با ارزش‌ها سرانجام ثابت و بدون تغییر باقی بماند (Zijderveld, 2006: 172). بر این اساس، ریکرت درنهایت، ارزش‌های کلی‌ای را فرض می‌گرفت که اعتبار آن‌ها به اندازه قوانین طبیعی، جهان‌شمول و مطلق بود و معتقد بود که علوم خاص درنهایت در پی کشف چنین ارزش‌هایی هستند، همان‌گونه که علوم عام در پی کشف قوانین طبیعت هستند.

سطوح سه‌گانه ارزش‌ها

همان‌طور که پیش‌ازاین گفته شد، یکی از محوری‌ترین اصول نوکانتی تمایزگذاری میان قلمرو اعتبار و ارزش با قلمرو وجود است. این دو قلمرو ماهیتاً متفاوت‌اند و نباید گزاره «ایکس معتبر است» را یا «ایکس ارزشمند است» را با گزاره «ایکس وجود دارد» یکی دانست. ضمن توجه به این تفکیک باید در نظر داشت که ارزش‌ها گونه‌های متفاوتی دارند. ریکرت با تمایز بین سه نوع اعتبار، سه گونه از ارزش را مشخص می‌کند. او این گونه‌های اعتبار را به عنوان مراحل یا سطوح اعتبار ارزش‌ها در نظر می‌گیرد:

ارزش‌های ذهنی فردی، تنها برای شخصی که به آن‌ها باور دارد، دارای ارزش هستند. ارزش‌های ذهنی عمومی، برای همه‌ی افراد ارزشمند تلقی می‌شوند و بنابراین برای همگان

معتبرند. با این حال، همانند نوع اول، این ارزش‌ها نیز به کنش‌های واقعی ارزش‌گذاری وابسته هستند. این بدان معناست که اساساً تفاوتی بنیادین بین ارزش‌های نوع اول و دوم وجود ندارد، جز یک تفاوت صرفاً کمی: تعلق تعداد اندک یا همه‌ی افراد به یک ارزش ذهنی. در اینجا نیز، اعتبار ارزش، به این معنا ذهنی است که وابسته به کنش‌های ارزش‌گذاری واقعی انجام‌شده توسط افراد واقعی است (Rickert, 1921: 122) به نقل از (Oakes, 1990: 132). سوم، در مقابل، ارزش‌های عینی، مستقل از هر کنش ارزش‌گذاری شکل می‌گیرند. «عینیت» به معنای استقلال این ارزش از هر فرد و کنش‌های اوست. ارزش‌های عینی، موضوعاتی ارزش‌شناختی هستند که واقعی نیستند و بنابراین وجود خارجی ندارند. آن‌ها معتبرند، حتی اگر هیچ فرد واقعی‌ای آن‌ها را نپذیرفته یا در مورد آن‌ها موضعی اتخاذ نکرده باشد. برای اثبات اعتبار عینی یک ارزش خاص، باید نشان داد که اعتبار آن مستقل از تمام قضاوت‌های ارزشی یا همه کنش‌های ارزشی انجام‌شده توسط هر کنشگری است. باید معیاری وجود داشته باشد که بر اساس آن بتوان ادعا کرد که همه افراد باید اعتبار این ارزش را بپذیرند، هرچند ممکن است در عمل چنین نباشد. باید ثابت شود که ارزش برای همه افراد الزام‌آور است، هرچند ممکن است به‌طور عمومی اعتبار آن پذیرفته نشود (Rickert, 1986: 215-21). به نظر ریکرت، آنچه مهم است، فرض منطقی وجود چنین ارزش‌های عموماً معتبری است. آن‌ها به قلمرو حقیقت تعلق دارند که مرتبط با امور منطقی است و نه به قلمرو شناخت تجربی^۱ که مرتبط به امور واقع است؛ بنابراین در چارچوب نظام فکری ریکرت، این نوع ارزش‌های نوع سوم، به‌عنوان پیش‌فرضی پیشینی و صوری مطرح می‌شود. برای درک بهتر این مطلب باید نسبت میان این ارزش‌ها با قلمرو اعتبار روشن شود.

قلمرو اعتبار در قالب «باید» خود را متجلی و متجسم می‌کند. این «باید» برای سوژه‌ای که می‌خواهد امر انضمامی را به چنگ آورد و بشناسد، به‌مثابه الزام و ضرورت عمل می‌کند. «ذیل این «باید»، ارزش‌های معتبر بی‌زمان (که مستقل از عمل سوژکتیو تصدیق

هستند)، نوعی «شکل» و «صورت» می‌پذیرند؛ بنابراین، عینیت دانش به «باید» بستگی دارد که شامل موضوع دانش نیز می‌شود. از نظر ریکرت، موضوع دانش با شیء مادی یکی نیست؛ بلکه موضوع دانش دربرگیرنده پیوند میان یک صورت و یک محتواست» (Centi, 2015: 136). علاوه بر این سطح، «باید» و «ارزش» (آن‌طور که در این صورت‌بندی تعریف شده‌اند) در کنار هم، آن چیزی هستند که یک گزاره را کلی و ضروری، یعنی بین‌الذهانی می‌سازند (نک (Rickert, 1921a: 271-276).

از آرزوی اجماع حاصل از حرکت تکاملی تاریخ تا پذیرش چندخدایی ارزشی و اقتضائات آن مسئله این است که ناعقلانیت واقعیت امکان «بازنمایی» آن توسط مفهوم را از میان برده است. در نتیجه، مفهوم ناگزیر کارکرد دیگری می‌یابد که همان «بازسازی» روشمند واقعیت بی‌شکل و انضمامی است. این بازسازی باید بر اساس اصل انتخاب باشد. مسئله این است که از یک سو واقعیت، خود نمی‌تواند چراغ راه مفهوم برای عمل صورت‌بخشی باشد و از سوی دیگر انتخاب نمی‌تواند دلبخواهانه باشد. راه حل ریکرت، توسل به ربط ارزشی بود. این پاسخ با مشکلاتی از جمله مسئله نسبیت ارزشی و منشأ ارزش‌ها همراه بود. ریکرت در نهایت برای مشروعیت بخشی به اصل انتخاب بر اساس ربط ارزشی، به ایده هدف و علاقه شناختی علوم و ارزش‌های نظری عقل عملی رو آورد. برای او این ارزش‌های منطقی معتبر، نهایتاً امکان عینیت علوم فرهنگی را فراهم می‌کنند. نکته مهم این است که آن‌ها علی‌رغم اینکه به واسطه بنیاد استعلایی خود، فراتاریخی و فرافرهنگی هستند اما ظهورات تاریخی دارند. ریکرت، دل در گرو فلسفه تاریخ خوش‌بینانه‌ای داشت که اجتماعات علمی را در مسیر مشخصی از تکامل به سمت تحقق ارزش‌های لایشرط معتبر سوق می‌داد. و بر از یک سو این مسیر را ادامه می‌دهد اما از سوی دیگر دقیقاً از ریکرت دنباله‌روی نمی‌کند. و بر در نهایت، وضعیت چندخدایی ارزشی را می‌پذیرد. او محل اتکای عینیت، یعنی مشروعیت رابطه مفهوم و واقعیت را از ارزش به نوع خاصی از مفهوم ارزش بار انتزاعی منتقل می‌کند: مفهومی که باید بار بازسازی عقلانی واقعیت را به دوش کشد و تراحمات واقعیت انضمامی را تعلیق کند یا به عبارت صحیح‌تر، راه ورود آن

تراحات به قلمرو معرفت علمی را ببندد. اگرچه ریکرت می‌خواست این مسیر را با صورت‌بندی ارزش‌های نظری عقل عملی طی کند، اما وبر معتقد بود که این مفهوم ایدئال نوعی است که خودبسنده است و می‌تواند واقعیت انضمامی را شناخت‌پذیر کند. او استدلال می‌کرد که تاریخ نهایتاً نمی‌تواند محمل ظهور ارزش‌های بی‌قید و شرط معتبری باشد که ریکرت در آرزوی آن بود. در عوض وبر تصور می‌کرد که باید این جاه‌طلبی را کنار گذاشت و مفهوم را خودبسنده کرد. ایدئال تایپ یک مفهوم معتبر است که نه وابسته به واقعیت است و نه به سوژه تجربی. راه حل وبر جعل و انتزاع مفاهیم کلی تاریخی است که بتوان امر انضمامی را به واسطه آن‌ها نظم بخشید و از طریق محاسبه‌پذیر کردن معنادار کرد.

وبر در تقاطع مناقشات

نظریه وبر درباره صورت‌بندی مفهوم ذیل روش‌شناسی او قرار می‌گیرد که خود محل تقاطع سه مکتب فکری است: (۱) نوکانتی‌ها (۲) مکتب اتریش (۳) مکتب تاریخی. با درک این ریشه‌های سه‌گانه فکری می‌توان دقیق‌تر توضیح داد که ایدئال تایپ چه نوع تحلیلی را ممکن و چه تحلیل‌هایی را ناممکن می‌کند. در اینجا جا دارد که پرسیم وبر در پاسخ به چه مسئله‌ای و در میانه کدام منازعات فکری، این منظر خاص توضیحی را اتخاذ کرد؟ در کنار مناقشه ارزشی که با ریکرت به اوج خود رسیده بود و در بخش قبل توضیح داده شد، وبر هم‌چنین متأثر از نزاع روش‌های^۱ میان مکتب تاریخی آلمان و مکتب اتریش بود که با مباحثات میان کارل منگر و گوستاو فون شمولر آغاز شده بود (Maclachlan, 2017, pp. 27-29 & Hennis, 1991: 1164-1162).

مکتب تاریخی آلمان

مکتب تاریخی نزاع عام و خاص را در روش‌شناسی دانش اقتصاد پیگیری می‌کرد. توجه به این نکته برای درک فضای فکری موردبررسی ما کمک‌کننده است که در آن زمان،

آلمان از حیث سیاسی در حال مقایسه خود با فرانسه‌ی پس از انقلاب و از حیث اقتصادی نگاهش به انقلاب صنعتی انگلستان بود. پرسش این بود که چطور آن‌ها از این قافله پیشرفت جا نمانند و با این کشورها رقابت کنند. از حیث اقتصادی مسئله این بود که عقب‌ماندگی از انگلستان چطور باید جبران شود؟ طبق اصول رسمی اقتصاد سیاسی لیبرال یا ذیل اقتصاد ملی با رویکرد حمایت‌گرا؟ مکتب تاریخی از مورد دوم حمایت می‌کرد. هدف اصلی ایجاد جامعه صنعتی و شهری بود و منازعه بر سر روش‌های رسیدن به این هدف شکل گرفته بود. فردریک لیست از مهم‌ترین متفکران مکتب تاریخی، معتقد بود که صنعت کلید هر نوع پیشرفت و «پدر و مادر علم، ادبیات، هنر، روشنگری، آزادی، نهادهای مفید و استقلال ملی» است (لیست، ۱۳۸۷). «اما لیست این را نمی‌گوید که کارگران کارخانه‌های دهه ۱۸۳۰ ناگزیر بودند که ساعت‌های طولانی کار کنند و مزد ناچیزی بگیرند. بسیاری از آن‌ها زاعه‌نشین بودند، غذایشان بسیار بد بود و به انواع بیماری‌های ناشی از کار در محیط صنعتی مبتلا بودند و تأمین شغلی نداشتند» (هندرسن در لیست، ۱۳۸۷: ۲۷ و ۲۸). مسئله رابطه درونی میان این سویه‌های تاریک با مواهب رشد اقتصادی نبود، مسئله این بود که چطور می‌توان از مزیت‌های جامعه صنعتی برخوردار شد؟ و عوارض جانبی را نیز با اتخاذ سیاست‌های تأمین اجتماعی کاهش داد. مکتب تاریخی با انتقاد از ایده تجارت آزاد و نظریه‌های «اقتصاد جهانی» که در آن‌ها نظریه و عمل با یکدیگر ناسازگارند، این ایده‌ها را فریب‌دهنده می‌دانست (لیست، ۱۳۸۷: ۴۵). آن‌ها از بزرگترین منتقدان اصول جهانشمول در اقتصاد کلاسیک بودند و در عوض به مطالعه موردی تجارب خاص اقتصادهای ملی تمایل داشتند. از نظر مکتب تاریخی، اقتصاد کلاسیک گرفتار اتمیسم و خودمحوری^۱ بود و در نظریه انتزاع خود فقط نفع شخصی صرف را در نظر می‌گرفت و تحلیل‌های خود را بر کنش‌های عاملان اقتصادی فردی تحمیل می‌کرد (Bryant, 1985). «مکتب تاریخی آلمان» روش قیاسی اقتصاد کلاسیک را به دلیل انتزاع‌گرایی افراطی نقد می‌کرد و به جای آن بر استقرای برآمده از داده‌های تجربی و تجربه‌های ملی در بستر

1. egoism

تاریخی-اجتماعی تأکید می‌کرد؛ در این چارچوب، اقتصاد کلاسیک/نئوکلاسیک معمولاً با گرایش قیاسی صورت‌بندی می‌شود که نقطه مقابل آن روش استقرایی است. با این حال، فروکاستن این مناقشه به تقابل قیاس و استقرا صحیح نیست. ونت کلوستر با بازخوانی متون اصلی نشان می‌دهد که هر دو سوی مناقشه از هر دو شیوه بهره می‌گرفته‌اند و محور اختلاف بیش از آن که صرفاً «روش» باشد، به دامنه^۱ یا مرزهای علم اقتصاد و کارکرد نظریه اقتصادی بازمی‌گشت. اختلاف اساسی بر سر این بود که آیا اقتصاد باید رشته‌ای محدود باشد که بر رفتار بهینه‌ساز عاملان فردی تحت شرایط کمیابی منابع تمرکز کند، یا باید ملاحظات روان‌شناختی، نهادی و تاریخی را نیز در قلمرو خود جای دهد؟ ونت کلوستر با بازسازی جدال منگر/شمولر نشان می‌دهد منگر عملاً ادعا می‌کرد رویکرد مارژینالیستی او تقریباً تمام موضوع اقتصاد را پوشش می‌دهد و همین ادعاست که شمولر آن را رد می‌کند (Van 't Klooster, 2022: 105–106). به بیان دیگر، هرچند هر دو طرف از هر دو شیوه استدلال (قیاسی/استقرایی) با تأکیدات متفاوت استفاده می‌کردند، اختلاف اصلی بر سر «مرزهای علم اقتصاد» بود، نه صرفاً انتخاب یک روش.

مکتب اتریش

مهم‌ترین انتقاد به مکتب تاریخی، توسط مکتب اتریش و علیه استقرامحوری (یا آن‌طور که شومپیتر گفته ارائه یک «اقتصاد بدون تفکر») وارد شد. مقصود از مکتب اتریش، جریانی است که با کارل منگر آغاز شد و با بوم‌باورک و ویزر تثبیت یافت؛ شاکله‌ی این مکتب بر ذهنی‌بودن ارزش و مطلوبیت نهایی، فردگرایی روش‌شناختی و تقدم نظریه و استنتاج قیاسی بر گردآوری صرف داده‌ها استوار است (Kirzner, 1987, pp. 313–315). از همین منظر بود که اتریشی‌ها استقرامحوری رادیکال تاریخ‌گرایان را ناکافی دانستند و بر لزوم تکیه بر چارچوب مفهومی دقیق برای فهم پدیده‌های اقتصادی تأکید کردند. این در حالی است که مکتب تاریخی معتقد بود که غنای هرچه بیشتر مطالعات تجربی، به استخراج قوانین

تاریخی و تجربی و تعمیم‌های معتبر خواهد انجامید.

کارل منگر، اقتصاددان نئو کلاسیک اتریشی، در کتاب خود با عنوان «بررسی‌هایی درباره روش علوم اجتماعی با ارجاع خاص به اقتصاد سیاسی» حمله‌ای گسترده‌ای علیه مکتب تاریخی به‌راه‌انداخت. از نظر او اقتصاددانان تاریخی از تشخیص دادن ضرورت اقتصاد نظری عاجز بودند. «منگر میان دو گرایش نظری متفاوت تمایز می‌گذاشت. نخست، گرایش واقع‌گرایانه-تجربی که برخی از اقتصاددانان تاریخی آلمان حاضر بودند از آن حمایت کرده و بر آن صحه بگذارند؛ دوم، گرایش نظری دقیق^۱ که اقتصاددانان تاریخی آلمان به آن بی‌اعتنا بودند یا اساساً آن را رد می‌کردند. نظریه‌پردازان واقع‌گرا-تجربی، تصور می‌کردند که پدیده‌های اقتصادی را درست به همان شکلی تحلیل می‌کنند که در جهان واقعی یافت می‌شود، یعنی در شکل‌بندی‌های خاص و در مراحل مختلف پیشرفت اقتصادهای ملی و غیرملی. نظریه‌پردازی واقع‌گرایانه-تجربی گونه‌های واقعی پدیده‌های اقتصادی را مورد بررسی قرار می‌دهد و در جستجوی قوانین تجربی‌ای است که علی‌رغم میزان متغیر موفقیت و حتی استثناهای پراکنده، بتواند صورت‌های پدیده‌های اقتصادی را تبیین کند بدون اینکه انگیزه‌ها و علایق و ملاحظات غیراقتصادی‌ای را که پدیده‌های اقتصادی در واقعیت اغلب با آن‌ها آمیخته‌اند، از نظر دور دارد. در مقابل، نظریه‌پردازی دقیق با سطح انتزاع بالاتری سروکار دارد. نظریه‌پردازی دقیق، صورت‌های اقتصادی را تحلیل می‌کند و قوانین دقیق و نامتغیری را فرض می‌گیرد که این صورت‌های اقتصادی را نه به‌نحوی که در جهان واقعی ظاهر می‌شوند، بلکه در حالت جهان «توپیایی» تبیین می‌کنند؛ جهانی که در آن، عاملان اقتصادی فردی منحصراً در پاسخ به انگیزه‌ها و منافع و ملاحظات اقتصادی رفتار می‌کنند، بدون اینکه کوچک‌ترین خطایی را مرتکب شوند». منگر معتقد بود که قوانین دقیق اقتصاد ما را قادر می‌سازند تا بفهمیم چرا قوانین تجربی اقتصاد گرایش دارند آن‌گونه باشند که هستند. این نوع استفاده از قانون برای وبر بسیار حائز اهمیت بود.

1. exact

قرائت وبر از روش‌شناسی مارجینالیست‌ها (مبدعان نظریه سوژکتیو ارزش)^۱ برخلاف نظر بسیاری از جمله برنتانو (از اعضای اصلی مکتب تاریخی) این است که مارجینالیست‌هایی همچون منگر روان‌تن‌گرا نیستند. این تفسیر در فضایی مطرح می‌شد که به واسطه پیشرفت‌های علمی خاص آن مقطع تاریخی، روانشناسی‌گرایی در اوج محبوبیت خود برای نجات علم انسانی از متافیزیک از یک سو و از وحدت روشی با علوم طبیعی از سوی دیگر بود. مارجینالیست‌ها پیش‌فرضی از عقلانیت دارند که محقق درواقع نیست بلکه یک «مدل» پژوهشی است. این مدل تحلیلی برای صورت‌بندی وبر از ایدئال‌تایپ الهام‌بخش بوده است. در حقیقت او، نقدهای مکتب اتریش به مکتب تاریخی را وارد می‌داند و راه‌حل اتریشی‌ها برای مشروعیت‌بخشی به اقتصاد به عنوان «علم» را در دستگاه نوکانتی بازسازی کرد تا این بار از امکان و مشروعیت «علم» فرهنگی و اجتماعی دفاع کند؛ علمی که علی‌رغم توجه به امور خاص و منحصر به فرد دارای اعتبار عینی و جهان‌شمول نیز باشد. در اینجا راه وبر به وضوح از مکتب تاریخی جدا می‌شود^۲، هرچند او تصریح می‌کند که خود از پرورش‌یافتگان این مکتب است. دلیل اصلی این جدایی رویکرد غیرانتقادی این مکتب نسبت به ماهیت واقعیت انضمامی بود. مکتب تاریخی هنوز به این عقیده وفادار بود که «هدف غایی همه علوم این است که داده‌هایش را در نظامی مفهومی منظم کنند که محتوای آن نظام، به تدریج از طریق مشاهده تجربی توالی‌های منظم، طرح فرضیه‌ها و بررسی آن‌ها به دست می‌آید تا در نهایت علم «کامل» و بنابراین قیاسی پدید آید. برای این منظور، مطالعات استقرایی-تاریخی گامی مقدماتی است» (Weber, 1949: 106). از نظر مکتب تاریخی، ساخت مفاهیم و مدل‌ها، مقدم بر واقعیت و تحلیل بر مبنای آن‌ها برای علم رهن است و از نظر وبر اشباع تجربی داده‌ها و به دست آوردن علم کامل، آرزویی است محال.

۱. «ارزش یک کالا نه با ویژگی ذاتی آن کالا، نه با میزان کار لازم برای تولید آن، بلکه بر اساس اهمیتی که فرد

کنشگر برای کالا در راستای دستیابی به اهداف خود قائل است تعیین می‌شود»

۲. هرچند این جدایی به معنی پیوستن او به مکتب اتریش نبود.

زمینه‌های نظری نظریه مفهوم وبر

دیدگاه وبر در باب نقش مفاهیم علمی، مدیون مناقشات نظری معاصر او درباره نوع ارتباط مفهوم و ارزش با واقعیت و منازعات روشی مکتب تاریخی با مکتب اتریش است. در حقیقت آنچه مفهوم‌پردازی را به نقطه عطف علم برای وبر تبدیل کرد، رویکردهای سوژکتیو در نظریه هنجارمندی از یک سو و نظریه نامتناهیت واقعیت از سوی دیگر بود. این همان نقطه‌ای است که وبر از آنجا جریان نوکانتی و مکتب اتریش را به یکدیگر نزدیک می‌بیند. نوکانتی‌ها و اتریشی‌ها در این دو پیش‌فرض اشتراک نظر داشتند؛ هرچند هر یک، مسیر متفاوتی را برای توضیح این دو می‌پیمودند. پرسش بنیادین دوباره تکرار می‌شود: در جایی که واقعیت فاقد کلیت و عقلانیت است، شناخت علمی و اعتبار عینی چطور ممکن می‌شود؟ پاسخ استعلایی ریکرت در بخش قبل مرور شد. مکتب اتریش اما رویکردی دیگر در پیش گرفت: مدل‌سازی‌های انتزاعی و مقایسه داده‌های تجربی با این مدل‌ها. این دو نوع پاسخ مختلف، هر دو به نوعی نمایانگر یک روش‌شناسی اتوپایی است. کلی‌های انتزاعی در قالب مفاهیم و مدل‌ها بر ساخت می‌شوند و به مثابه معیارهایی عمل می‌کنند که امکان نظم‌بخشی به کثرت داده‌های تجربی و بالا کشیدن «تجربه» به سطح آگاهی «علمی» را ممکن می‌کنند. در ادامه توضیح وبر درباره این نوع خاص نظم‌بخشی و مراحل تبدیل تجربه به علم را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

عزیمت از تجربه به سمت معرفت علمی

وبر بارها از مفهوم «تجربه» سخن می‌گوید که به معنای «جهان روانی» (psychisch) و فیزیکی‌ای است که مستقیماً در اختیار ما قرار گرفته است. او در این زمینه توضیح می‌دهد که «... منظور از «تجربه»، واقعیتی نیست که با رویکرد علمی به پدیده‌ها شکل گرفته باشد، بلکه «ادراکات حسی» است که با «احساسات» و «نیات» همراه بوده و به صورت کامل و بدون هیچ گونه تمایزی با پدیده‌ها در آمیخته‌اند. به نظر وبر، «تمایزی منطقی بین آنچه «تجربه می‌شود» و معرفت که باید از آن حاصل گردد، وجود دارد» (Weber, 1949: 73). واقعیت تجربی انضمامی، یا به تعبیری «واقعیت زندگی پیرامون ما»، وجودی مستقل از ذهن

انسانی آگاه به آن ندارد (Weber, 1949: 72). دانش انسان از این واقعیت، وابسته به برداشتی ذهنی و گزینشی است که هر فرد از داده‌های مشخص و موجود در آگاهی خود دارد. باین حال، این معرفت نباید چیزی بیشتر از گزاره‌های ابتدایی و بسیار کلی تلقی شود. امور واقع انضمامی که به این شکل شناخته می‌شوند، به منزله‌ی مواد اولیه‌ی علم هستند، نه خود علم. وبر تأکید می‌کند که «تمام معرفت ما به واقعیتی اشاره دارد که به صورت قطعی شکل گرفته است...» (Weber, 1949: 188). مسائل مربوط به غیرعقلانی بودن و بی‌نهایت بودن واقعیت، دقیقاً در همین سطح از واقعیت و در ارتباط با امور واقع انضمامی مطرح می‌شوند که فراتر از ادراکات حسی مستقیم بوده و در آگاهی به صورت قطعی شکل گرفته‌اند، اما هنوز به مرتبه‌ی معرفت علمی نرسیده‌اند.

از دیدگاه وبر، غیرعقلانی بودن امور واقع انضمامی، به رابطه آن‌ها با مفاهیم بازمی‌گردد. به باور او، امور واقع در تعیین خود، انضمامی، فردی و دارای ویژگی‌های کیفی منحصر به فرد هستند. انضمامی، فردی و کیفی بودن، ویژگی‌های ذاتی امور واقع متعلق به آگاهی به شمار می‌روند. مفاهیم، حتی «مفاهیم فردی» که به موجودیت‌های یگانه اشاره دارند، ضرورتاً انتزاعی هستند. به همین دلیل، هر توصیفی از واقعیت، ناگزیر، بازتابی انتزاعی از گوناگونی کیفی انضمامی آن است. از آنجا که مفاهیم، انتزاعی هستند، نمی‌توانند فردیت کیفی و انضمامی بودن واقعیت را به طور کامل بازسازی کنند (Weber, 1975: 55-73). وبر یک فرض معرفت‌شناختی درباره‌ی واقعیت را می‌پذیرد که در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم، در بخش عمده‌ای از فلسفه‌ی آکادمیک آلمان رایج بود (Oakes, 1990: 22). بر اساس این فرض، ما واقعیت را به صورت ترکیبی نامتناهی تجربه می‌کنیم. پیچیدگی واقعیت از نظر کمی یا به طور بسیط، بی‌نهایت است، به این معنا که ارائه‌ی یک توصیف جامع از کل واقعیت، غیرممکن است. واقعیت همچنین از نظر کیفی یا به بیان دقیق‌تر، به طور مشدد نیز نامتناهی است، به این معنا که ارائه‌ی یک توصیف کامل از هر جنبه‌ی منفرد واقعیت نیز امکان‌پذیر نیست. از آنجا که هر یک از این جنبه‌ها، تمایزات کیفی بی‌شماری دارند، هیچ معیار قابل قبولی برای ارائه‌ی توصیفی کامل از آن جنبه وجود ندارد؛ بنابراین، نه کل

واقعیت و نه هیچ یک از اجزای آن را نمی توان به طور کامل مفهوم پردازی کرد (Weber, 1949: 72; 129-30).

انتقاد وبر از مکتب تاریخی، به ویژه نقد او به ویلهلم روشر، بر این موضوع استوار بود که این مکتب به رابطه ی بین واقعیت و مفاهیم، به ویژه جنبه ی غیرعقلانی واقعیت، بی توجه بوده است. روشر تصور می کرد که می توان با استفاده از قوانین و صورت بندی های تحول تاریخی، به فهمی از واقعیت دست یافت، اما وبر این رویکرد را به دلیل نادیده گرفتن غیرعقلانی بودن واقعیت، ناکافی می دانست. وبر همچنین اشتاملر را به دلیل عدم درک این نکته که واقعیت در هیچ چارچوب مفهومی ای نمی گنجد، مورد انتقاد قرار داد. او معتقد بود که اشتاملر بین هنجارهای پیشینی تفکر و قوانین تجربی طبیعت تمایز قائل نشده است. وبر با استفاده از همان استدلال های معرفت شناختی ای که در نقد اشتاملر به کار برد، به نقد مکتب تاریخی نیز پرداخت. او نظریه ی معرفت «کلاسیک-مدرسی» (رئالیسم معرفت شناختی) این مکتب را به این دلیل نقد می کرد که مفاهیم را به عنوان بازتاب های ذهنی از واقعیت در نظر می گرفت (Schön, 1989: 64). در مقابل، وبر از «ایده های بنیادین معرفت شناسی مدرن برگرفته از کانت» دفاع می کرد که بر اساس آن، مفاهیم نه تصاویری از واقعیت، بلکه ابزارهایی برای فهم و سازمان دهی داده های تجربی هستند (Weber, 1949: 106-107). با این حال، وبر با پیروی از ریکرت، صرفاً به مقولات و صورت های غیرتاریخی کانتی که تجربه ی شهودی را شکل می دهند، محدود نمی شود.

از دیدگاه وبر، میان ادراکات مستقیم و فهم مفهومی واقعیت، سطحی واسط وجود دارد. این سطح میانی همان واقعیت انضمامی است که موضوع علوم فرهنگی محسوب می شود و ویژگی اصلی آن، فردی بودن آن است. پیش تر، تمایز بین in-dividual و individual در آرای ریکرت بررسی شد. امر فردی، نه یک داده ی پراکنده است و نه نمونه ای از یک مفهوم کلی. از نظر وبر، فردیت دو ویژگی مهم دارد: نخست، یکتا و بی نظیر است و دوم، دارای اهمیت فرهنگی است (Drysedale, 1996: 76). این دو ویژگی، نشان از سطحی از ارزش باری دارند که در ادراکات مستقیم وجود ندارد. هر جا که ارزش

مطرح باشد، نوعی دخالت ذهنی نیز به چشم می‌خورد. واقعیت انضمامی، ماده‌ی اصلی برای صورت‌بندی مفاهیم در علم است (Weber, 1922: 89-110). در حقیقت، وبر معتقد است که آگاهی علمی از واقعیت انضمامی شناخته‌شده، وابسته به همین فرآیند صورت‌بندی مفاهیم است. امور واقع در قالب مقوله‌بندی‌ها و احکام مشخص قرار می‌گیرند؛ به‌عنوان مثال، «جهان از طریق مقوله‌علیت، به‌عنوان مجموعه‌ای قابل‌تصور از امور واقع، موردبررسی قرار می‌گیرد» (Weber, 1922: 72-73). علم، نتیجه سازمان‌دهی امور واقع توسط اندیشه است (نک: Weber, 1949: 60). صورت‌بندی مفاهیم، نوعی مواجهه علمی با امور واقع است. «مفاهیم، بر ساخت‌هایی‌اند که از طریق انتزاع تعمیمی یا ترکیب و تجزیه ساخته می‌شوند» (Weber, 1922: 96)؛ بنابراین، وبر در نهایت یک مدل سه‌مرحله‌ای برای شناخت ارائه می‌دهد: محتوای بی‌شکل (ادراکات حسی مستقیم)، محتوایی که به‌صورت مشخص شکل گرفته (امور واقع انضمامی) و بازنمایی روش‌مند امور واقعی (مفاهیم علمی).

انواع «مفاهیم» به‌مثابه واقعیت‌های «صورت‌یافته»

گفته شد که فرایند علمی از دیدگاه وبر، واقعیت انضمامی را به واقعیت صورت‌یافته تبدیل می‌کند. این صورت، همان چیزی است که «مفهوم» نامیده می‌شود. مفاهیم دو نوع هستند: یک. مفهوم عام که برای تثبیت معرفت از عناصری استفاده می‌شود که در تمامی واقعیت، مشترک هستند و دو. مفهوم «فردی» یا «تاریخی» که با کمک آن، خصایص فردی و شاخص پدیده‌های انضمامی توصیف می‌شوند؛ اما وبر، «مفهوم» را در معنای دیگری نیز استفاده می‌کند. مفهوم در این معنا، «صرف‌نظر از اینکه چقدر فردی باشد، هر نوع «سازه فکری‌ای» است که از مواجهه منطقی با کثرتی انضمامی نشأت می‌گیرد تا معرفت از آن بخشی از کثرت انضمامی که ضروری است، حاصل شود» (Weber, 1922: 6). از این‌رو، مفهوم، محصول نهایی فرآیند انتخاب را تحدید می‌کند، یعنی محتوایی که صورت خاصی دارد (Weber, 1922: 93). این محتوا متشکل از شماری از امور واقع است. اگر این امور واقع عناصری باشند که در کل واقعیت مشترک‌اند، این صورت [مفهوم]، عام است؛ اگر

آن‌ها، عناصری باشند که شاخص پدیده‌ای خاص هستند، این صورت [مفهوم]، فردی است. مفاهیم وسیله‌هایی برای شناختن چیزهایی نیستند که دانشمندان درصدد شناخت آن‌ها هستند بلکه، دقیقاً همان چیزهایی هستند که دانشمندان درصدد شناخت آن‌ها هستند. معرفت، مشروط و متوقف بر داشتن چنین مفاهیمی است (Weber, 1922: 6). از نظر وبر، ابژه علم سازه‌ای فکری است و صرفاً به لحاظ کارکردی با «امور داده‌شده» مرتبط است (Weber, 1949: 106). مثلاً علوم طبیعی با توجه به هدفشان یعنی شناخت قوانین به چه مفاهیمی نیاز دارند؟ «ابزارهای منطقی خاص علوم طبیعی، استفاده از مفاهیمی است با دامنه هرچه بیش‌تر و محتوایی هرچه کم‌تر» (Weber, 1922: 5). همان‌طور که واضح است مفاهیم برای وبر ابزارهای مهار واقعیت هستند اما درعین حال، این کار به اشکال مختلفی صورت می‌گیرد. وبر چهار نوع مفهوم را از یکدیگر تفکیک می‌کند: مفاهیم تکوینی، فردی، نوعی و ایدئال تایپ (Weber, 1922: 93-95). این مفاهیم قسیم یکدیگر نیستند به این معنا که جمع آن‌ها با یکدیگر امکان‌پذیر است. «مفهوم تکوینی مفهومی است که مسیر کنش و پیامدهای آن را به نیتی ذهنی یا دیگر حالات روانی مربوط می‌سازد یا ایده‌ای را که اعتباری عینی دارد، یعنی رواج فرهنگی دارد، با مسیری از کنش و پیامدهای آن‌ها مرتبط می‌سازد. مفاهیم فردی به پدیده‌هایی اشاره ندارد که فقط یک مصداق از آن‌ها وجود دارد، بلکه به فردهای تاریخی اشاره دارد. مفاهیم نوعی و عام و طبقه‌ای مفاهیمی هستند که هرچه به کار بست جهان‌شمول نزدیک‌تر می‌شوند، از محتوا خالی‌تر می‌شوند و مصادیق بیشتری را در خود جای می‌دهند» (Bryant, 1985). گونه چهارم ایدئال تایپ‌ها هستند که به پدیدارهای انضمامی نظم می‌بخشند.

اتوپای روش‌شناختی؛ شرط امکان علم اجتماعی

باید توجه داشت که علی‌رغم اینکه مفهوم در معنای کلاسیک آن فاقد نسبت و حکم است، در مورد ایدئال تایپ چنین نیست. ایدئال تایپ‌ها به واسطه اندراج واقعیت انضمامی انتخاب شده ذیل مجموعه‌ای از نسبت‌ها و احکام ایجاد می‌شوند و سپس به معیاری برای ارزیابی واقعیت تجربی تبدیل می‌شوند. در حقیقت، گزارش هر مفهوم تجربی از واقعیت،

نسبتی است که از حیث میزان تطابق یا انحراف با ایدئال تایپ برقرار می‌کند. پس خود این مفاهیم کلی علمی، نسبت‌هایی هستند که ذهن بر اساس اصل انتخاب میان عناصر واقعی برقرار کرده است. شناخت علمی واقعیت اجتماعی و تاریخی تنها پس از مقایسه و میزان دوری و نزدیکی با این مفاهیم ممکن می‌شود. ایدئال تایپ‌ها نوعی فانتزی یا تخیل تئوریک هستند (نک: Drysdale, 1996: 80). هر ایدئال تایپ با تأکیدی یک‌جانبه بر یک یا چند نظرگاه و با ترکیب شمار بسیاری پدیده‌های فردی/انضمامی پراکنده و جدا و بیش و کم حاضر و گهگاه غایب ساخته می‌شود که مطابق با آن نظرگاه‌های تأکیدشده یک‌جانبه، در قالب سازه تحلیلی یکپارچه‌ای مرتب می‌شوند. نمی‌توان این سازه ذهنی را در خلوص مفهومی‌اش در هیچ کجای واقعیت به صورت تجربی یافت. آن یک اتوپیاست (Weber, 1904: 90). بازهم قوه خیال و سازه‌ی فرضی «تو گویی چنین است...» به کمک تفکری آمده که از یک سو به محدودیت‌های دانش این جهانی‌اش خودآگاه شده و از سوی دیگر، جهان را از هر معنا و غایت درونی تهی کرده است.

راندن معنا به قلمرو سوژه و محوریت یافتن ایده قصدمندی در معنابخشی به امور، یکی دیگر از نقاط تقاطع دو جریان نوکانتی و جریان طرفدار اقتصاد «علمی» است که توسط وبر بازسازی می‌شود. توجه ویژه به نقش انگیزه‌ها، آموزه مهمی است که وبر آن را از اقتصاد علمی وام می‌گیرد؛ بنابراین نباید او را منحصرأ به عنوان پیرو ریکرت در نظر گرفت. هرچند ایدئال تایپ‌ها گونه‌هایی از مفاهیم هستند که به واسطه دستگاه نظری نوکانتی ممکن شده‌اند اما خود وبر بر این باور بود که استفاده از آن‌ها در اقتصاد کلاسیک و نئوکلاسیک رواج داشته است. او در مقاله «عینیت» تصریح کرده که نظریه اقتصادی انتزاعی «تصویری ایدئال از رخدادها در بازار کالا تحت شرایط جامعه‌ای سازمان یافته بر اساس اصول اقتصادی مبادله‌ای و رقابت آزاد و رفتار کاملاً عقلانی ارائه می‌دهد» (Weber, 1904: 89-90). همچنین، در «اقتصاد و جامعه» در توضیح ادراک علمی در قالب ایدئال تایپ، مفاهیم و «قوانینی» را مثال می‌زند که در نظریه اقتصادی محض توسعه یافته‌اند. این مفاهیم و قوانین، روندی را بازنمایی می‌کنند که نوع خاصی از کنش انسانی آن روند

را طی می‌کرده، اگر عقلانیت هدفمندی را بدون اشتباه، ناظر به یک هدف مشخص اقتصادی پی می‌گرفت (Weber, 2019: 85). در اینجا وبر در حقیقت به الگوی «انسان اقتصادی» اشاره کرده است. در مورد انسان اقتصادی مدنظر «علم» اقتصاد، مفهوم «انگیزه» نقش جالبی را ایفا می‌کند. این نقش به‌نظر می‌رسد قرار گرفتن در حد وسط امر عام و امر خاص باشد. انگیزه‌ها از یک سو خاص و غیرعقلانی‌اند و از سوی دیگر وقتی ناظر به رسیدن به اهداف اقتصادی مانند بیشینه کردن سود انتزاع شوند، عام و عقلانی می‌شوند. «ایدئال تایپ‌های وبری فکت‌های اجتماعی را بر حسب انگیزه‌های فاعلان عقلانی^۱، به‌دور از جزئیات و نوعاً همراه با ایدئال‌سازی سنگین بازنمایی می‌کنند» (Reil, 2022: 1360). این انگیزه‌ها نقشی اساسی در بازسازی مفهومی بازی می‌کنند. آن‌ها گاهی مشخصاً مرتبط به یک فاعل عقلانی هستند (مانند تیپ‌ایدئال پروتستان‌ها)؛ گاه به فاعلی عقلانی اشاره دارند که جایگاه اجتماعی خاصی را به دلیل شبکه‌ای از انگیزه‌های دیگران اشغال کرده است (مانند اقتدار کاریزماتیک)؛ و درنهایت گاه، ایدئال تایپ‌ها یک زمینه را بر حسب انگیزه‌ها و روابط هدف-وسیله‌ای ارائه شده توسط این زمینه توصیف می‌کنند (مانند بروکراسی) (Reil, 2022: 1360).

به‌عبارتی دیگر، وبر سه نوع ایدئال تایپ را از یکدیگر تفکیک کرده است. نخست، ایدئال تایپ‌هایی فردی وجود دارند که «الگوهای انضمامی فردی‌ای را نشان می‌دهند که به دلیل منحصربه‌فرد بودن خود مهم‌اند، از قبیل سرمایه‌داری» (Weber, 1904: 100). دوم، ایدئال تایپ‌های نوعی که ایدئال تایپ‌های فردی از ترکیب منحصربه‌فرد مؤلفه‌های آن‌ها تشکیل شده‌اند. سوم، ایدئال تایپ‌های در قالب قانون که از نظر او مهم‌ترین نوع است. از نظر او «همه قوانین مارکسی و بر ساخت‌های مربوط به پیشرفت - تا جایی که معنای نظری دارند - طبیعتاً ایدئال تایپ هستند» (Weber, 1904: 103).

نتیجه‌گیری

معنا بخشی به جهان مستلزم نظم بخشی به آن است و علوم اجتماعی یا به تعبیر نوکانتی‌ها، علوم فرهنگی طریقه خاصی را برای این مهم پی گرفته است که ذیل آن، علم نه بازشناسی و اکتشاف نظم موجود، بلکه نوعی بازسازی نظم در میانه آشوب واقعیت است که به میانجی خرد انجام می‌گیرد. مهم‌ترین مسئله در این بازسازی، تعیین تکلیف مؤلفه مهم «ضرورت» است. اگر ضرورت در علوم طبیعی به واسطه قوانین علی‌ای تأمین می‌شود که بازنمای رابطه‌ای ضروری و عینی هستند، در علوم فرهنگی چطور می‌توان از ضرورت سخن گفت؟ ریکرت و وبر، با اتکا به میراثی نوکانتی که قلمرو اعتبار و وجود را از یکدیگر تفکیک می‌کرد، به این معضل پاسخ دادند. وقتی اعتبار از امر واقع جدا شود، در فرایند شناخت، امر هنجاری به امر داده شده تقدم پیدا می‌کند. این تقدم حداقل در دو سطح قابل پیگیری است: نخست در سطح تعیین علایق شناختی علم و دوم در سطح صورت بندی مفهوم یا ابژه دانش. این دو سطح، راهنمایی برای بازسازی امر انضمامی ذیل نظم علمی هستند.

ضرورت به واسطه همین امر هنجاری ممکن کننده شناخت تأمین می‌شود؛ به عبارت دیگر، در این رویکرد، ضرورت نه در روابط بیرونی میان رخداد های بی شمار، بلکه در صورت بخشی پیشینی به آن‌ها یافت می‌شود. به این ترتیب، می‌توان میان دو نوع ضرورت در اینجا تفکیک قائل شد: نخست ضرورت منطقی یا روش شناختی و دوم ضرورت متافیزیکی است. قوانین ضروری در علوم اجتماعی و فرهنگی به طور عام، متعلق به اتوپیا های روش شناختی هستند. ضرورت در علوم اجتماعی ضرورتی روش شناختی و منطقی است؛ به این معنا که قوانین به اتوپیا هایی تعلق دارند که نظریه پردازان ساخته اند نه جهان انضمامی واقعی.

تفکیک قلمرو اعتبار از وجود به معنای تفکیک قلمرو حقیقت از شناخت نیز بود. قلمرو حقیقت، قلمرو بایدها و قلمرو شناخت، قلمرو هنجارهاست. شناخت معتبر از قلمرو وجود وابسته به قلمرو اعتبار و حقیقت یا «باید» هاست. چیزی که جنبه های مختلف مواد

تاریخی (هستی‌ها و امور واقع) را به هم متصل می‌کند در خود ماده تاریخی نیست، بلکه در صورت آن (یعنی قلمرو اعتبار و ارزش‌ها) است. در سطح نخست، علاقه شناختی علم روشنگر نحوه صورت‌بخشی است. به‌طور مثال ریکرت توضیح می‌دهد که علاقه علوم تاریخی نه به تعمیم بلکه به تفرید است. در عین حال، بازگویی صرف وقایع تاریخی راهی به‌سوی علم نخواهد برد؛ بنابراین در اینجا به سطح دوم صورت‌بخشی یعنی صورت‌بندی ابژه دانش بر اساس علایق شناختی علم می‌رسیم. رخداد نمی‌تواند ابژه علم باشد. ابژه علم ضرورتاً باید مفهوم باشد که برای علوم تاریخی مصداق این مفهوم، «فرد تاریخی» است. صرفاً پس از عبور از این دو سطح است که وارد مرحله شناخت تجربی می‌شویم. در مرحله شناخت، مسئله اصلی رجوع به امر واقع است اما نقطه عزیمت همین مفاهیمی هستند که به‌مثابه ابزار اکتشافی عمل می‌کنند. در این مقاله نشان داده شد که ویر در مرحله اول، ضمن تأکید بر علاقه تفریدی علوم فرهنگی، نظریه صورت‌بخشی مفهومی خود را با ایدئال‌تایپ‌ها معرفی می‌کند. ایدئال‌تایپ‌ها ابزارهایی برای ورود به مرحله شناخت تجربی هستند. امر انضمامی صرفاً پس از مقایسه با آن‌ها و سپس به‌واسطه قواعد تجربی استقرایی که تعیین‌کننده بسندگی علی و معنایی هستند، شناخت‌پذیر می‌شود؛ بنابراین، در این ایده به‌طور متناقض‌نمایی درنهایت بار ضرورت بر عهده اتوپیایی روش‌شناختی و فرض‌هایی علمی است که درنهایت از جنس «خیال» هستند.

تعارض منافع

به‌موجب این توافق‌نامه، نویسنده مسئول از جانب سایر نویسندگان مقاله اعلام می‌کند که در رابطه با انتشار مقاله ارائه‌شده به‌طور کامل از اخلاق نشر، از جمله سرقت علمی / ادبی، سوء رفتار، جعل داده‌ها و یا ارسال و انتشار دوگانه، پرهیز نموده‌اند و در این راستا منافع تجاری وجود ندارد و نویسندگان در قبال ارائه اثر خود وجهی دریافت ننموده‌اند.

ORCID

Saber Jafari Kafiabad
Elham Rabiee

<https://orcid.org/0009-0006-2841-2578>

<https://orcid.org/0009-0008-8447-3054>

منابع

- اکس، گ. (۱۴۰۲)، *ویر و ریکرت، صورت‌بندی مفهوم در علوم فرهنگی*، ترجمه: صابر جعفری، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات.
- پینکارد، ت. (۱۳۹۴)، *فلسفه آلمانی ۱۷۶۰-۱۸۶۰ میراث ایدئالیسم*، ترجمه: ندا قطرویی، تهران: ققنوس.
- لیست، ف. (۱۳۸۷)، *اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی: نظام طبیعی اقتصاد سیاسی: تجانس‌ها و تعارض‌ها*، ترجمه: ناصر معتمدی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- مارکوزه، ه. (۱۳۹۲)، *خرد و انقلاب*، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: ثالث.

References

- Bambach, Charles R. (1995). *Heidegger, Dilthey, and the crisis of historicism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Beiser, Frederick C. (2014). *The genesis of Neo-Kantianism, 1796–1880*. Oxford: Oxford University Press.
- Brandom, Robert. (2019). *A spirit of trust: A reading of Hegel's Phenomenology*. Cambridge, MA: Belknap Press, an imprint of Harvard University Press.
- Bryant, Christopher G. A. (1985). *Positivism in social theory and research*. London: Palgrave Macmillan.
- Centi, Beatrice. (2015). "The validity of norms in Neo-Kantian ethics." In Nicolas de Warren & Andrea Staiti (Eds.), *New approaches to Neo-Kantianism* (pp. 127–146). Cambridge: Cambridge University Press.
- Craig, Edward. (1998). *Routledge encyclopedia of philosophy* (10-volume set). London: Routledge.
- Drysdale, John. (1996). "How are social-scientific concepts formed? A reconstruction of Max Weber's theory of concept formation." *Sociological Theory*, 14(1), 71–88.
- Heis, Jeremy. (2018). "Neo-Kantianism." In Edward N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Hennis, Wilhelm. (1991). "The pitiless 'sobriety of judgment': Max Weber between Carl Menger and Gustav von Schmoller—The academic politics of value freedom." *History of the Human Sciences*, 4(1), 27–59.
- Kirzner, Israel M. (1987). "Austrian economics." In John Eatwell, Murray Milgate, & Peter Newman (Eds.), *The New Palgrave: A dictionary of*

- economics* (Vol. 1, pp. 313–320). London: Macmillan.
- Longuenesse, Béatrice. (2007). *Hegel's critique of metaphysics* (Nicole J. Simek, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Maclachlan, Fiona. (2017). "Max Weber within the Methodenstreit." *Cambridge Journal of Economics*, 41(4), 1161–1175.
- Oakes, Guy. (1990). *Weber and Rickert: Concept formation in the cultural sciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rickert, Heinrich. (1921a). *Der Gegenstand der Erkenntnis. Eine Einführung in die Transzendentalphilosophie* (4th and 5th improved editions). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rickert, Heinrich. (1921b). *System der Philosophie. Erster Teil: Allgemeine Grundlegung der Philosophie*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rickert, Heinrich. (1922). *Die Philosophie des Lebens: Darstellung und Kritik der philosophischen Modestromungen unserer Zeit*. Tübingen: Mohr.
- Rickert, Heinrich. (1962). *Science and history: A critique of positivist epistemology* (George Reisman, Trans.; Arthur Goddard, Ed.; Preface by F. A. Hayek). New York: Van Nostrand.
- Rickert, Heinrich. (1986). *The limits of concept formation in natural science: A logical introduction to the historical sciences* (G. Oakes, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rickert, Heinrich. (1988). "The theory of definition." In Juan C. Sager (Ed.), *Essays on definition* (pp. 17–42). Netherlands: John Benjamins.
- Riel, Raphael. (2022). "Weberian ideal type construction as concept replacement." *European Journal of Philosophy*, 30(4), 1358–1377.
- Rose, Gillian. (2009). *Hegel contra sociology*. London: Verso.
- Schön, Manfred. (1989). "Gustav Schmoller and Max Weber." In Wolfgang J. Mommsen & Jürgen Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his contemporaries* (pp. 59–70). London: German Historical Institute/Routledge.
- van 't Klooster, Jan. (2022). "Marginalism and scope in the early Methodenstreit." *Journal of the History of Economic Thought*, 44(1), 105–124.
- Weber, Max. (1904 & 1949). *The methodology of the social sciences* (Edward A. Shils & Henry A. Finch, Trans. & Eds.). USA: The Free Press.
- Weber, Max. (1922). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Germany: Tübingen.
- Weber, Max. (1975). *Roscher and Knies: The logical problems of historical economics* (Guy Oakes, Trans. & Intro.). New York: The Free Press.
- Weber, Max. (2004). *The vocation lectures* (David Owen & Tracy B. Strong, Eds.; Rodney Livingstone, Trans.). Indianapolis: Hackett Publishing

- Company.
- Weber, Max. (2019). *Economy and society* (Keith Tribe, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zijderveld, Anton C. (2006). *Rickert's relevance: The ontological nature and epistemological functions of values*. Leiden/Boston: Brill.

استناد به این مقاله: جعفری کافآباد، صابر، ربیعی، الهام. (۱۴۰۳). ناعقلانیت واقعیت، بازسازی مفهومی و مسئله ضرورت در علوم فرهنگی: مورد خاص ریکرت و وبر، فصلنامه علوم اجتماعی، ۳۱ (۱۰۷)، ۱۶۶-۱۲۹. DOI: 10.22054/qjss.2025.85241.2878

Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...